

תיעוד

השלטון הסובייטי ופליטי פולין בליטא, דצמבר 1940

מתתיהו מינץ
(הביא, הקדים ותרגם)

באוספי התעודות שליקט אלכסנדר נ' יעקובלב¹ מצאתי תעודות המלמדות על יחסם של השלטונות הסובייטיים לפליטי פולין (יהודים ולא יהודים) שנמלטו לשטח הכיבוש הסובייטי ולווילנה בחודשי הכיבוש הראשונים של פולין בידי גרמניה ורוסיה הסובייטית (שלהי שנת 1939). התעודה המובאת כאן דנה בהוראות הטיפול בפליטי פולין בוויילנה לאחר שליטא סופחה לרוסיה והיתה לרפובליקה סובייטית (3 באוגוסט 1940). החלטת הפוליטביורו, המובאת להלן, היא מ-12 בדצמבר 1940, כלומר כמחצית השנה לאחר ההשתלטות של ברית המועצות על ליטא.

אין ספק ששירותי הביטחון הסובייטיים בליטא ידעו רבות על מצבם של פליטי פולין היהודים בוויילנה. סביר גם להניח שהוראת הלשכה הפוליטית במוסקבה היתה למעשה תגובה על מסמך שהביא לפניה הנ.ק.וו.ד. בליטא וטופל בידי הפוליטביורו בדיון שתאריכו וסיכומו אירעו קודם לתאריך המסמך הנידון, במועד שעדיין אינו ידוע לנו. נראה, שהנ.ק.וו.ד. נתבקש לנסח את הצעת הסיכום של הישיבה המוקדמת שנקבעו בה המלצות אופרטיביות, שאת כוונתן נבצר מאתנו לדעת. הנחתי היא שהצמרת הסובייטית החליטה להתיר מעבר של הפליטים בטריטוריה הסובייטית אל ארצות היעד שלהם. היה בזה חידוש מובהק, שכן קודם לכן לא התירה הממשלה הסובייטית מעבר של פליטים מליטא דרך שטחה. איסור זה היה קרוב לוודאי פועל יוצא של התחייבויות סובייטיות לגרמניה שלא להתיר הגירה של פליטים העלולים להתגייס לצבא פולין החופשית. ולבד מזה, ברית המועצות הקפידה להתעלם מזהותם של הפליטים היהודים בתור שכאלה ולא סייעה להם להיחלץ מן האזור אף שהיתה ערה לאשר עוללו הגרמנים ליהודי גרמניה ומעוללים באותה עת ליהודי פולין.

1 אלכסנדר ניקולאיביץ' יעקובלב (1923-2005) היה חבר בכיר במפלגה הקומוניסטית הרוסית. הוא חבר לגורבצ'וב ותמך במדיניות השקיפות. התמסר לחשיפת פשעיו של סטלין ועמד בראש קרן הדמוקרטיה, שפרסמה ומפרסמת קובצי תעודות על העידן הסטליניסטי.

התעודה

תעודה מס' 143

החלטת הפוליטביוורו של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית (ב) על הפליטים מליטא סיווג קפדני

השאלה מטעם הנ.ק.וו.ד.

לאשר את הצעות הנ.ק.וו.ד. כלהלן:

1. לראות כבלתי רצוי את המשך קיומם של ועד הפליטים המיוחד וגם של חברת ה'ג'וינט' ו'הוועד על שם הובר'.
2. להתיר את היציאה לחוץ לארץ לפליטים (1,991 בני אדם) שברשותם אשרות כניסה של המדינות הרלוונטיות, בהביאנו בחשבון שרובו של הציבור הזה הוא אלמנט לא עובד. כמו כן להתיר יציאה לחוץ לארץ לאלה מן הפליטים שפתחו בהשתדלות לצאת מברית המועצות ויש להם על כך הסכמה של צירויות חוץ למתן אשרות כניסה אליהן.
3. לאשר את אזרחותם הסובייטית של פליטים מקרב האינטליגנציה העובדת, שהגישו בקשות לקבלת פספורטים סובייטיים, ולהשים אותם לפי מקצועותיהם.
4. להפריד מקרב הפליטים את בעלי האחוות, את התעשיינים, את הקצינים ואנשי המשטרה ובאמצעות 'ההתוועדות המיוחדת'² שליד הנ.ק.וו.ד. ס.ס.ס.ר. לנתבם לגירוש לקזחסטן ולמחוז קומי³ לתקופה של 3-5 שנים.
5. לכל הפליטים הנותרים להציע קבלת האזרחות הסובייטית ולהקנות להם, עד להשלמת הפספורטיזציה, אישורים זמניים של המליציה לזכות מגורים בליטא, למעט באזורי הגבול. אנשים שיסרבו לקבל את האזרחות הסובייטית יופרדו וישלחו על ידי 'ההתוועדות המיוחדת' לקזחסטן לפרק זמן של 5 שנים.⁴

החבוי והגלוי במסמך

התעודה שלפנינו היא, כאמור, מסמך תשובה של הפוליטביוורו של המפלגה הקומוניסטית בברית המועצות לשאלתה של הנ.ק.וו.ד. בליטא על 'הפליטים מליטא' ההגדרה הזאת כשלעצמה כבר מעלה תהיות. שכן הפליטים שוהים בליטא, ועל כן מכוח ההגדרה אין הם אזרחי ליטא שנמלטו ממנה לטריטוריה זרה. הניסוח הנכון היה צריך להיות אפוא 'הפליטים בליטא', אך קשה להניח שלפנינו טעות של מי שניסח את המסמך, והדבר אומר אפוא דרשני.

- 2 הכוונה למוסד פסאודו-משפטי, באישורו של הפוליטביוורו, לטיפול מהיר באסירים ללא דיון משפטי.
- 3 מחוז קומי משתרע בצפון-מזרח רוסיה האירופית ממערב לרכסי האורל.
- 4 לנוסח המקורי ראו את הנספח.

ראשית, המסמך נמנע מלזהות את אורחותם של הפליטים וממילא איננו מקפיד לומר מניין באו ומהי לאומיותם. נכון שהמעייין בתעודה מגלה בה סדק שדרכו אפשר לזהות את הפליטים. בסעיף הראשון (של התעודה) נאמר שיש לאסור פעילות של ארגוני הסעד, ה'ג'וינט' ו'הוועד על שם הובר'. בלשון אחרת, ארגונים שהתגייסו לטיפול ביהודים ובפולנים פליטי פולין ולמימון אחזקתם לאחר שנמלטו לוילנה, כאשר זו הועברה לשלטונה של ליטא. סביר אפוא להקשות מדוע נמנע הפוליטביוורו מלנקוט לשון בהירה. ככל הנראה, התשובה נעוצה בהסכמי מולוטוב-ריבנטרופ שבהם התחייב הצד הסובייטי לניטרליות קפדנית וסירב, מכוחה של מחויבות זו, להעניק אשרות מעבר דרך ברית המועצות לפליטים שהיתה להם אפשרות להגר לארצות אחרות. נושא המסמך 'פליטים מליטא' מאפשר לסובייטים דרך מילוט מן המצוקה הדיפלומטית שהיתה עלולה להתעורר. זאת ועוד, בין הסובייטים לגרמנים היתה גם הסכמה מסווגת שלא להתיר כל התנגדות פולנית, לא לרווח על אירועי מרי בשטחו של הזולת או על צווים המקפחים את הסטטוס האזרחי של תושבי פולין;⁵ וכמו כן, לסכל ולבלום כל התנגדות שתפרוץ או מעשים שיש בהם כדי לקדם את ההתנגדות, כמו למשל עידוד הגיוס לצבא פולין הסר למרותה של הממשלה הפולנית הגולה באנג'ר שבצרפת. ואכן הפליטים בוילנה, לרבות הפולנים הפטריטיים מבין תושבי וילנה, כשלו במאמצייהם לצאת את וילנה בפרק הזמן שליטא עמדה עדיין ברשות עצמה. ליטא, כמובן, היתה מעוניינת מאוד בעידוד הגירתם של הפליטים, היהודים והפולנים כאחד, לרבות תושבי וילנה הפולנים. אולם הסובייטים לא העניקו אשרות מעבר וחסמו את הנתיב הזה לחלוטין.⁶

הסעיפים הממיינים את הפליטים, כפי שהם מופיעים בתעודה שלפנינו, מקבילים לסעיפים המצויים במסמך נוסף של הפוליטביוורו שדן בפליטי פולין המערבית אשר נמלטו לשטחה המזרחי של פולין שסופח לברית המועצות.⁷ גם בו אין רמז לזיהוי האתני של הפליטים, ויש אבחנה בין פליטים שניתן לשלבם במשק הסובייטי ובין פליטים שלא ניתן להשימם בו. דינם של האחרונים במסמך הזה הוא פינוים בחזרה לפולין שבשליטת הנאצים. ובלשון אחרת, אין ברוסיה מוסדות סעד ואין היא מסכימה שמוסדות כאלה המואמנים במדינות חוץ יוכלו לפעול בקרבה. ועל כן, משהיתה ליטא לרפובליקה סובייטית אין

5 ראו: מתתיהו מינץ, 'המדינה הסובייטית ומצוקת היהודים ב"עידן המסווג"', ספטמבר 1939-יוני 1941: הצלה או הפקרה, ילקוט מורשת, 6, 89 (תשע"א), עמ' 53-74.

6 היה אפשר לצאת מליטא בנתיב השוודי והצרפתי אלא שהשוודים סירבו להעניק ויזות לאנשים בגיל החיול.

7 החלטת הפוליטביוורו של הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית של הברית (ב) 'על פליטי הטריטוריה הכבושה עתה בידי הגרמנים', 10.11.1939: (1) לשם פתרון הבעיות הכרוכות בשימוש בכוח העבודה של הפליטים, לרבות שאלות הפינוי בחזרה של חלק מהם; לייסד ועדה בהרכב החברים בריה, שוורניק וקורניץ. מכנס הוועדה הוא בריה; (2) להסמיך את הוועדה לפקוד בדייקנות את כמות הפליטים ולארגן את הפעולה להשמה תכליתית של חלק מן הפליטים ככוח עבודה וגם לבחון את הפינוי בחזרה של החלק הנותר מהם. את הצעותיה תביא הוועדה לאישור הוועד המרכזי.

היא יכולה לסבול בקרבה אוכלוסין שיזדקקו לארגוני סעד זרים לפרנסתם. במסמך הנוגע לפליטים שמצאו מקלט בוויילנה הלשכה הפוליטית של המפלגה אינה שוקלת אפשרות להחזירם לגרמניה, בעקבות כישלון ניסיונותיה.⁸ ההחלטה העקרונית היא אפוא להציע להם אזרחות סובייטית ואלה שיסרבו לקבלה דינם הגליה לקזחסטן.

אלא שלא כמו בתעודה מנובמבר 1939, המסמך על 'הפליטים מליטא' מכיל שני סעיפים נוספים הבאים להתיר את יציאתם של הפליטים מתחומיה של ברית המועצות. סעיף אחד דן בפליטים שבידם אשרות של מדינות שונות, שנתנו להם הנציגויות של אותן המדינות כשליטא עמדה ברשות עצמה. המסמך גם יודע ומקפיד לציין את מספרם המדויק (1,991 בני אדם). הוא גם מאפיין אותם בתור 'אלמנט שאינו עובד'.

הסעיף השני הוא מדהים וחריג. מוצע בו 'להתיר יציאה לחוץ לארץ לאלה מן הפליטים ש'פתחו בהשתדלות' לצאת מברית המועצות ויש להם על כך הסכמה של ציריות חוץ למתן אשרות כניסה. המסמך אינו טורח להבהיר מתי והיכן פתחו הפליטים בהשתדלות הזאת. כלום נעשה הדבר בליטא העצמאית או בליטא הסובייטית? אם בליטא העצמאית – לא ייתכן שההסכמה לא היתה מתבצעת מעשית. או אז היה אפשר להביא את הפליטים במניין המפורט בסעיף הקודם. ואם מדובר הכתוב בהשתדלות שנעשתה בתקופה הסובייטית, איך יכלו להינתן ההסכמות לאחר שכבר סולקו כל נציגויות החוץ מליטא?

משפע מטבעות הלשון התמוהות עולה אפוא מסקנה מעשית אחת: שהממסד הסובייטי העליון היה מוכן להעניק היתר הגירה מן המדינה לקהל הפליטים שהיה אפשר לשלבו במשק הסובייטי. אין בידנו עדות המפרשת את הסיבות להתייחסות החורגת הזאת. הפרוטוקולים של הדיונים לא עומדים לרשותנו ואפשר שכלל לא נוהלו פרוטוקולים בנידון. ברור רק שהממסד השלים עם מין פרוצדורה החוטאת לגאליות המשפטית, דהיינו ל'הסכמות' שהוצגו בניירות שלא הציריות הפיקו, שכן אלו חדלו מלתפקד על פי הוראה. את עניין ה'ניירות' שלא הציריות הפיקו מבהירות לנו עדויות של פעילי העלייה בקרב הפליטים בוויילנה. משמעותית וחשובה היא עדותו של זרח ורהפטיג, ממנהיגי של ארגון 'המזרחי' בפולין שנמלט לוויילנה והיה פעיל במשרד הארצישראלי של הפליטים. בדיווח ששיגר להנהלת הסוכנות בירושלים הוא כתב:

רק אחרי משא ומתן ממושך ומייגע והשתדלויות מרובות עלה בידינו להשיג את לשכת הקונסוליה לימים אחדים, ובה עלה בידינו לסדר מאות אחדות של ויזות ולהאריך תוקפן של הוויזות שכבר ניתנו, וכמו כן לקבל עבור כמעט כל הנשואים אישורים כי יש עבורם סרטיפיקטים.⁹

לאחר סיפוחה של ליטא לברית המועצות נצטוו הקונסוליות הזרות בקובנה להפסיק את תפקודן החל ב-24 באוגוסט. השלטון נענה לבקשתן להשהות את המועד עד ל-4

8 ראו: מינץ (לעיל הערה 5), עמ' 63.

9 אצ"מ 56.1548. וגם: זרח ורהפטיג, פליט ושריד בימי השואה, ירושלים 1984, עמ' 92 ואילך.

בספטמבר, אולם סירב לאשר את ההנחה לקונסוליה הבריטית. זו גם הסיבה שהקונסוליה נענתה רק למספר קטן של מבקשי אישורים לעלייה לארץ. בשל כך, מטעים ורהפטיג, נפתח 'משא ומתן ממושך' והופעלו 'השתדלויות מרובות' לקבל רשות להשתמש בלשכת הקונסוליה כדי 'לסדר מאות אחדות של ויזות' ו'לקבל עבור כמעט כל הנשאים אישורים כי יש עבורם סרטיפיקטים'. בלשון אחרת, כל האישורים הנוספים שהושגו בשלב זה היו פועל יוצא של טרחה שלקונסול הבריטי לא היתה זיקה אליה. אדם ראנד, חבר ההנהגה הראשית של התנועה השומרית בפולין, נדרש לסוגיה שבדיוננו בלשון בהירה יותר. להלן סיפורו:

באביב 1940 נפרץ סדק לעלייה מאורגנת, הגיעו הסרטיפיקטים מממשלת המנדט. העלינו קבוצת צעירים בעליית הנוער, אלה יצאו לפני הסיפוח – בחודש מארס – דרך שוודיה לבריטניה ומשם לארץ. בסך הכול נפלו בחלקו של השומר הצעיר כארבעים רישיונות. עם הסיפוח למדנו את הטכניקה וזייפנו כמספר הזה ויותר, וביחד העלינו מתוך הריכוז של כ-650 חברים כ-120 נוער ומבוגרים. המפעל המסובך והמותח של עלייה זו נתבצע לאחר שקיפלנו כבר את ההכשרות בערי ליטא [...] אין הסבר אחד וברור מדוע איפשר אז השלטון הסובייטי-ליטאי החדש יציאה מגבולותיה.¹⁰

הכוונה ב'רישיונות' היא לאישורים, ואותם מאפיין ראנד כזיופים. כיוון שנמנית עם הפליטים שיצאו מליטא בימים ההם, אני יכול להעיד כי האחראים לנושא וגם אנו הנוסעים היינו מלאי חרדה שהסובייטים יסיטו אותנו מנתיבנו אל סיביר. הסיבה היתה נעוצה גם ב'אישורים' שלנו. זרח ורהפטיג נמנע מן הלשון הבוטה בתארו את האירועים. חיבורו מביא פרטים רבים על השיטה ועל מבצעה. הוא גם מספר על אישורים שסידרו לעצמם אנשים, שלא היה בהם משום חיקוי של האישור הרשמי.¹¹

חיים ברלס, שפעל בקושטא מטעם הסוכנות היהודית והיה מופקד על קליטת העולים מליטא, נרתע מן היזמות האלה וקבל על המעשים בפני הממונים עליו.¹² ברם, ורהפטיג היה נועז ולא היסס. הוא הכין לאנשי מפלגתו אישורים, ואלו אפשרו את עלייתם לארץ.¹³ רוח זו שררה גם בקרב אותן קבוצות שבחרו להסתלק בנתיב של יפן. אנשי 'השומר הצעיר' היססו ולא העזו, ולפיכך העלו רק 120 איש מתוך ציבור פליטים שומריים של 650. תגובה דומה ניכרה גם בקרב אנשי 'החלוץ'.

כאמור, הנ.ק.ו.ד. בוויילנה היה ער לעובדה שהאישורים הקונסולריים, כביכול, של בריטניה (ויפן) שנמצאו ברשותם של הפליטים הם זיופים, וידיעה זו הובאה גם לידיעתו

10 יוסף שמיר (עורך), השומר הצעיר בפולין, 1913-1950, תל אביב 1991, עמ' 197.

11 על יזמתו של ד"ר ישראל שייב ראו: ורהפטיג, פליט ושריד בימי השואה, עמ' 96.

12 שם, עמ' 96 ואילך.

13 שם, עמ' 97. לארץ הגיעו 1,100 איש, לעומת דיווח שהיה בידי הסוכנות בתחילת הטיפול על 490 בעלי אישורים.

של הפוליטביורו. מתקבל אפוא שהסכמתן של רשויות אלו להקנות לזיופים לגיטימציה פורמלית היתה בגדר נדיבות חריגה של השלטון הסובייטי, שנועדה לעודד יציאה המונית של הפליטים מליטא. אני טוען זאת מאחר שהחלטת הפוליטביורו גם לא נוקבת שום מספר המגביל את כמות האישורים שאפשר להציג. תוכנו הקונקרטי של המונח 'הסכמה' שנכלל בהחלטה של הפוליטביורו היה מסווג סיווג קפדני ולא הגיע לידיעת הפליטים. אין אפוא פלא שהוחמצה ההזדמנות להציל פליטים יהודים רבים יותר ששהו בוויילנה.¹⁴

14 דב לויין, תקופה בסוגריים 1939-1941: תמורות בחיי היהודים באזורים שסופחו לברית- המועצות בתחילת מלחמת העולם השנייה, ירושלים 1989, עמ' 216 ואילך. זה היכור חשוב ביותר בנושא זה, ובו לויין מביא פרטים רבים על אישי השלטון הסובייטי שאתם נוהלו שיחות. הידיעה על תוכן המסמך לא דלפה לאוזנו של הצד היהודי.

השלטון הסובייטי ופליטי פולין בליטא

קבוצת 'הצופים' בוגרים, וילנה 1940. מינץ שלישי משמאל בשורת העומדים.
רבים מהמצולמים עלו לארץ ב-1941

קבוצת 'שומרים' עם מדריך תורכי בעיר מרסין, על החוף הדרומי של טורקיה - בדרך לארץ ישראל.
מינץ ראשון משמאל בעומדים

Постановление политбюро ЦК ВКП(б) о беженцах из Литвы

12.12.1940

Строго секретно

195 - Вопрос НКВД

Утвердить следующие предложение НКВД

1. Признать нежелательным дальнейшее существование в Литве частного комитета беженцев, а также общества "Джойнта" и "Комитета им. Гувера".

2. Разрешить выезд за границу беженцам (1991 человек), имеющим въездные визы от соответственных государств, учитывая что большинство этого контингента является нетрудовым элементом.

Разрешить также выезд за границу тем из беженцев, которые возбудили ходатайство о выезде из СССР и имеют согласие иностранных посольств на выдачу им въездных виз.

3. Беженцев из числа трудовой интеллигенции, подавших заявления о выдаче советских паспортов принять в советское гражданство и использовать по специальности.

4. Изъять из среды беженцев помещиков, фабрикантов, офицеров и полицейских и через **особое совещание** при НКВД-СССР направить в ссылку в Казахстан и область Коми сроком на 3-5 лет.

5. Всем остальным беженцам предложить принять советское гражданство, выдав им до проведения паспортизации временные удостоверения милиции на право жительства в Литве, за исключением пограничных районов.

Лиц отказавшихся принять советское гражданство, изъять и через **особое совещание** выслать в Казахстан на 5 лет.

РГАСПИ. ф. 17. оп. 162. Д. 30. Л. 119. Подлинник. Машинопись